

Riksintresse för kulturmiljövården

Tåkenön (D24)

Nationalromantiskt sommarnöje på Tåkenön, foto Hans Sandberg

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Tåkenön berättar om en fäbod etablerad under medeltid som en del i ett medeltida klostrets verksamhet. Öns historia illustrerar ovanligt väl samspelet mellan nyttjandet av ängs- och slättermarken och det fiskartorp som etableras på platsen. I den hävdade ängsmarken och i ädellövsbogen finns områden med fossil åkermark som visar på äldre tiders markutnyttjande.

Tåkenöns torpmiljö uppvisar en ålderdomlig och välbevarad bebyggelse. Byggnadsbeståndet visar på kombinationen av fiske och jordbruk som hörde till ett torp i kontinuerlig drift från 1700-talet till andra hälften av 1900-talet. Det nationalromantiska bostadshus som uppfördes som sommarnöje för dåvarande ägaren till Julita, Arthur Bäckström visar på det tidiga 1900-talets ideal om att leva nära naturen och ett ursprungligt lantligt liv. Det kan ses som ett idémässigt komplement till det Julita skans som Bäckström lät uppföra på Julita gård.

Upplevelsevärde

På Tåkenön är det alltså möjligt att uppleva områden med hävdad ängsmark som brukats allt sedan medeltid då området nyttjades för slätter och bete för Julita klostrets kreatur. Tåkenön utgör det bästa exemplet på en fäbod i Sörmland med rötter i medeltid. Det är i anslutning till torpet som ängsmarken

hävdas i dag. Här finns även spår av äldre odlingar i form av röjda ytor och röjningsrösen. En mycket stor äldre hamlad lind och nyplanterade hamlade lindar utgör viktiga bidrag för förståelsen av äldre tiders ängs- och slätterbruk.

Torpmiljön med sitt välbevarade och ålderdomliga byggnadsbestånd utgör ett fint exempel på ett mindre jordbruk som kombinerat sin verksamhet med fiske i Hjälmararen. Som en kontrast till detta finns den nationalromantiska sommarvillan uppförd för Julita godsägare som besökte Tåkenön som en plats där man kunde leva ett ”Skansenliv”. Kontrasten mellan torparens jordbruk och godsherrens sommarnöje är slående då de uppträder i nära anslutning till varandra.

Bruksvärde

Ängs- och hagmark som sköts enligt länsstyrelsens bevarandeplan för Tåkenöns Natura 2000-område. Bostadshuset nyttjas för sommarboende.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Ängs- och hagmarken ska fortsätta att hävdas och det öppna landskapets karaktär i anslutning till torpmiljön ska bestå. Det ska vara möjligt att uppleva och förstå hur ängsmarken nyttjats för såväl slätter som lövtäkt. Inslaget av hamlade träd och upprätthållandet av denna tradition med nyhamlade träd ska fortsätta. Bebyggelsemiljön, med torpets byggnader för olika ändamål och det nationalromantiska sommarnöjet, ska bibehålla sin karaktär och kunna upplevas.

Det innebär att:

- Ängs- och hagmarken ska fortsätta att brukas med slätter och bete enligt den bevarandeplan för Natura 2000-området som länsstyrelsen upprättat.
- Äldre hamlade träd värnas och nyhamlade träd hävdas.
- De byggnader som hör till torpet och sommarnöjet ska nyttjas och underhållas med hänsyn till deras kulturhistoriska och stilmässiga värden.

Beskrivning

Naturgeografi

Tåkenön och grannöarna Lillön och Väsboön ligger i den sydöstra delen av Hjälmararen. De utgör en utlöpare av den höjdrygg som sträcker sig ut i Hjälmararen från Fiskeboda i öster. En större del av Tåkenön, Väsby och Lillön är bevuxna med ädellövskog med ask, alm, björk, ek och lindar. På ön saknas spår av hassel vilket är ovanligt för denna typ av miljö i Sörmland. Strandzonen har bildats under 1800-talet då Hjälmararen sänktes i flera omgångar och den tidigare strandlinjen kan följas genom ett tydligt strandhak i synnerhet utmed den norra mer branta stranden.

Dagens landskapsbild

Ädellövskog med undervegetation av buskar och delvis öppna ängslyckor. I anslutning till bebyggelsen i öster finns öppen ängs- och hagmark samt igenlagda åkrar kantade av diken. På Tåkenön finns flera äldre lindar som bär spår av hamling. Genom naturvårdsinsatser har det planterats lindar som hamlas idag och som utgör viktiga bidrag till landskapsbilden genom sitt karaktäristiska utseende.

Dagens brukande

Ängs- och slätterbruk enligt bevarandeplan för Natura 2000-området. Markerna betas efter slätter. Byggnaderna nyttjas som sommarbostäder.

Dagens bebyggelsestruktur

Äldre torpbebyggelse bestående av ett äldre, falurött, timrat hus, ursprungligen i en våning som byggts till med en våning runt 1860. På 1930-talet har byggnaden byggts om ännu en gång. Nära bostadshuset finns en timrad bod, ett hönshus och en ovanligt lång ladugård som sannolikt till delar är den ladugård som syns på Häradskartan från 1864-67. Till bebyggelsen hör två sjöbodar i den södra viken och en i sundet mot Lillön där kreatursfärjan står kvar.

På ön finns även ett rödfärgat bostadshus i nationalromantisk stil uppfört i början av 1900-talet för löjtnant Arthur Bäckström på Julita gård. Byggnaden är omsorgsfullt utförd och uppvisar en festsal i originalutförande med balkonger och målade motiv på väggarna. Byggnaden visar tydlig inspiration från de hus som Arthur Bäckström lät samla i sitt Julita skans. Delar av byggnaden renoverades i samband med att den blev bostad för ett av de hushåll som arrenderade ön i mitten av 1900-talet. Byggnaderna är idag, 2012, fritidsbostäder för den tidigare arrendatorfamiljen.

Historiska skikt

Förhistorisk tid

Tåkenön har i stort haft sitt nuvarande utseende allt sedan bronsålder då landhöjningen torrlade ön, merparten av ön ligger över 25 meter över havet.

Medeltid

Första gången Tåkenön omnämns är på 1180-talet i samband med att cistercienserorden tog över Säby kungsgård (Julita gård). Ön kan antas ha haft en ekonomisk roll i gården redan före detta omnämnande. Det är känt att fäboddrift ingick som en viktig del i klostrets ekonomi.

Tåkenön och de närliggande små öarna Väsbyön och Lillön har hört till Julita gård sedan dess och nyttjats för fäboddrift, vilket låter sig spåras genom de hamlade träd som finns kvar i ädellövskogen på ön.

Nyare tid

Under 1500-talet fungerade ön som fäbod under Julita kungsgård, enligt räkenskapshandlingar i Kammarkollegiet. Det innebar att kreatur skeppades över till ön för bete under sommarsäsongen.

På en karta från 1735 beskrivs ön som skogbevuxen och betesrik med ett "fäbodnäste" för en torpare som skulle se till djuren och frakta dem till och från ön. Fäboddriften omfattade skörd av vinterfoder och betesdrift med produktion av mjölkprodukter. Med kreaturen som fraktades ut till ön följde fäbodflickor med uppgift att hjälpa till med djuren och ta hand om mjölken. I slutet av 1700-talet var ön indelad i 25 skiften, fördelade på 31 hemman och torpare under Julita gård. Till detta kom öns egen torpare med mark i östra delen av ön. På ön fanns vid denna tid tre slätterlador utöver torpbebyggelsen.

Fäboddriften med mjölkhantering upphörde i slutet på 1870-talet, slätterverksamheten fortsatte dock. Fram till 1920-talet hade fyra torpare på fastlandet och torparna på ön rätt att slå gräset på ängarna nordost om torpet. Slåttern var ersättning för att man fraktade Julitas kvigor till ön på efterbete. Under några decennier fraktades Julitas hästar till ön på sommarbete. 1800-talets sänkningar av Hjälmarens ledde till att arealen ängsmark ökade på ön. Sjösänkningarna kan spåras genom ett tydligt strandhak utmed öns norra kant och vid Burviken i söder där mark i den flacka viken torrlades.

Under 1900-talet minskade slätterverksamheten på ön successivt, omkring 1920 slogs endast en mindre inhägnad slättermark på det inre av ön för att 20 år senare, omkring 1940, ha upphört helt. Tåkenön är troligen den fäbod söder om Mälaren där fäbodverksamheten levte kvar längst. Från mitten av 1940-talet har torparen på Tåkenön ensam brukat marken.

Värdetext 1987

Tockenön: Tre öar med f.d. slättermarker till Julita gård, där Tockenön sedan gammalt är bebyggd med ett torp. Efter slåttern betades fram till 1860-talet öarna av mjölkkor från Julita. Hävdade betesmarker. I anslutning till torpet finns ett bostadshus i nationalromantisk stil, uppförd för den dåvarande ägaren till Julita gård.

Historiska näringar

Fäbod och slätterverksamhet.

Kommunikation

-

Samhällsfunktioner

-

Makt

-

Vems landskap

Fäbodtorparens och slättermannens landskap.

Visuella/historiska samband

-

Koppling till naturgeografi

Arealen slättermark ökade genom sänkningen av Hjälmarens under 1800-talet.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Tåkenön (D24)

Kommun: Katrineholm

Socken: Julita sn

Karaktärstyp: Fiskartorp, ängs- och slättermiljö

Karaktärsord: Medeltida fäbod, fiskartorp, fossil åkermark, hävdade ängar, hamlade lindar, nationalromantiskt sommarnöje

Befintliga skydd

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresse för friluftslivet 3kap.6& MB

Natura 2000 (4 kap 8§MB), Tåkenön

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

8 kap 13, 14, 17 PBL – bebyggelsen

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar Tåkenön, den ö på vilken torpbebyggelsen ligger. Lillön och Väsbyön som ligger intill och som i viss mån nyttjats för bete och slätter ingår inte i riksintresseområdet. Gränsen speglar även Tåkenön som fäbod med bebyggelsemiljö och olika skeden i ängsmarkens slätter och betesbruk.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
1180-talet		Fäbodverksamhet under Julita kloster		Klostret som ägare	
1500-tal		Fäbodverksamhet under Julita kungsgård		Julita är kungsgård under Gustav Vasa	Räkenskaper i Kammarkollegiet omnämner Tåkenön som slåttermark till Julita kungsgård
1700-talet	Torp – omnämnt som fäbodnäste Slåtter och sommarbete		Färja		Karta från 1735 visar ön och nämner fäbodnäste och bete
1800-talet	Torp Sjösänkning av Hjälmarens ökar ängsarealen Slåtter på hela ön och sommarbete		Färja		Hamlade träd som påminner om slåtterverksamheten, torp
1900-talet	Nationalromantisk villa uppförs vid seklets början. Slåttern avtar.				Nationalromantisk villa
2000-talet	Torp och sommarnöje är fritidsbostäder	Bevarandeplan för Natura 2000		Ingår i Nordiska museets Julita	Igenväxande hag- och betesmarker